

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 2/2023

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Казан федералды университеті, Казан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде

қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 15.06.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 15.06.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor Daurenbekova L.N.
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief Alimbayev A.E.
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryshchan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

БАЙЛИЕВА Ұ.Б., ДАУТОВА Б.Д.	Абай шығармаларындағы ақыл, жүрек, қайрат концептілерінің орыс тіліне аударылу ерекшеліктері.....	7
BAITELIYEVA ZH., KUDERINOVA K.	The peculiarities of the kazakh national speech culture...	22
ЕРҒАЛИЕВ Қ.С., ЕРҒАЛИЕВА С.Ж.	Интернет-коммуникация жанрларының ерекшеліктері.....	36
ЖИРЕНОВ С.А. НУРЕКЕШОВА Г.Р. НҮРСҰЛТАНҚЫЗЫ Ж.	Поэтикалық мәтіндердегі эмоционалдық- экспрессивтік бірліктердің психолингвистикалық сипаты.....	50
ЖОЛШАЕВА М.С. ШАДИЕВА Н.Х.	Қазақ тіліндегі күрделі құрамды етістіктер мәселесі.....	67
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ. ЕГЕНБЕРДІ М.Е.	Паремиядағы төрт түлік атаулары – ұлттық код.....	81
ҚАРТЖАН Н.Е., ИСАКОВА С.С., КЕНЖЕМУРАТОВА С.К.	Ертегі дискурсын зерттеу мәселесі: анықтамасы, жіктелуі және өзара байланысы.....	94
КОШИКБАЕВА Г.Д., ЕЛИКБАЕВ Б.К., БЫБРАЙЫМ А.О.	Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлеу актісінің модальдық мағыналары.....	109
ҚАЙДАРОВА Б.М.	Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық-мәдени стереотиптердің лексика-семантикалық ерекшеліктері.....	121
ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі кірме сөздер қолданысы.....	133
ӨНЕРМ., МҰХТАРОВА Ф.С.	Қазақ тіліндегі түйе түсінігіне қатысты этнографиялық ұғымдар.....	153
САМСЕНОВА Г.С.	Динамика функционирования новостных медиатекстов.....	165
SHANEEN A., SAPINA S., KAUDIROVA A.	Individualization of the term formation process.....	180

ТУРЛЫБЕКОВА И.А., ОСПАНОВА Ж.Т., НУРКЕНОВА С.С.	Сөйлеу мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің ерекшеліктері мен метафора түрлері (Т. Сәукетаевтың романы мысалында).....	193
ЧОБАНОҒЛУ Ө., ӘШПРХАНОВА Қ., ЖҰМАТАЕВА З.	Мақал-мәтелдердегі ұлттық мінездің көрінісі.....	207

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙТУҒАНОВА С.Ш. СҰЛТАН Е.Б.,	Көркем мәтінді семантикалық талдау: символдық бейнелеу.....	221
АРСЛАН М., ЖАЛЕЛОВ Д.С.	Шалкиіз толғауларындағы жауынгерлік рух.....	232
БАЙТАНАСОВА Қ.М.	Ауыл бейнесі және ұлттық таным.....	244
БОЛАТБЕКОВА Ж.Б., ЖҰМАҚАЕВА Б.Д.	Абай шығармаларының шет тілдеріне аударылуы мәселесі.....	259
GALYMZHANOV B.	The spirit of freedom jusip's famous works.....	270
ЕСПЕНБЕТОВ А.С. ЕРДЕМБЕКОВ Б.А. СМАГУЛОВА А.Т.	Абай қарасөздеріндегі адам мінездеріне тезаурустық талдау.....	283
КАЙИМОВ М.Ә., ХАЛИКОВА Н.С. ИБРАГИМОВА У.Б.	Бұқар жыраудың Абылай ханға арнаған жыр- толғауларының басты ерекшеліктері.....	296
САЙФУЛЛАЕВА Н.Б. КЕМЕҢГЕР Қ.Р. КЫНАДЖЫ Д.	Артур Конан Дойлдың «Жирен шаштылар қауымдастығы» әңгімесіндегі қазақ тілді аударманың поэтикасы.....	309
ТАМАБАЕВА Қ.Ө., РАЙЫМБЕКОВА Д.Л., ЖАНҚАЗЫ А.	Шерхан Мұртаза нақыл сөздерінің ұлттық сипаты және берілу ерекшеліктері.....	323

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

KAMIEVA G.K., BISMILDINAD.D., MOLDAKHMETOVA Z.N.	Folk wisdom – a tool for the development of speech competence.....	336
--	---	-----

FTAMP 17.82.93

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.21>А.С.ЕСПЕНБЕТОВ¹ Б.А.ЕРДЕМБЕКОВ² А.Т.СМАГУЛОВА³

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Семей, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: arap_espentbetov@mail.ru¹, erdembekov@mail.ru²,
shakarimtanu.semey@mail.ru³)

*АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ АДАМ МІНЕЗДЕРІНЕ ТЕЗАУРУСТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының қарасөздерінің тезурустық қабаты қарастырылады. Абай шығармалары – ізі өшпес асыл мұра, әдебиеттің негізгі константы. Осындай асылдан үлгі алып, шығармаларынан рухани сусындау жеке тұлға үшін ғана емес, ұлт келешегі үшін де азық болмақ. Бірақ қазіргі оқырман үшін Абай тілін түсіну, ұғыну қиынға соғуда. Бұл – хакім шығармалары мен ондағы ойдың қаншалықты салмақты екенінің көрсеткіші. Бірақ бұл Абай тілі ауыр, түсініксіз дегенге сыймайды. Ахмет Байтұрсынұлының Абайды түсіну үшін оқырман көзқарасы мен дүниетанымының кеңдігі қажеттігін де баса айтуы содан шығар. Бұл үшін, әуелі, Абай шығармаларының негізгі өзегін жете түсіну керек. Осыны негізге ала отырып, Абай қарасөздерінің тезурустық мәнін ашпақпыз.

Тезурус – лексикалық жүйенің ең жақын интерпретациясы. Сондықтан объекті болып отырған сөздің түсінігін тереңдей ашу үшін синонимдік, антонимдік, тіпті гиперонимдік қатары да тізбектей көрсетіледі. Оның жеңіл, ұғымды болуы үшін негізді талдау теориясынан өзгеше практикалық тәсілге жүгіндік. Тезурустық талдау барысында мақалада мінез аспектілері ашып көрсетіледі. Адам бойындағы мінедің пайда болуы, олардың ара-қатынасы мен байланысы жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: әдебиеттану, Абай қарасөздері, тезурус, мінез, концепт, контекст, семантика, квинтэссенция.

Кіріспе. Тезурус – тілдік-лингвистикалық талдау жүйесінде ерекше маңызға ие құрылым. Тезурустың сөздікке қарағанда мағынасы мен мазмұны ауқымды. Сондықтан қазіргі гуманитарлық ғылымдарда мәтіннің ішкі

* Мақала ҚР ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын «АР 14869894 Абай қарасөздерінің тезурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

мазмұнын тезаурустық тәсіл арқылы талдау үлкен мәнге ие. Тезаурустық талдау аспектісі, ең алдымен, мәтіннің квинтэссенциялық мағынасын ашып көрсетуге негізделген. Оның реттілігі әліпби бойынша анықталған сөздіктерден басты айырмашылығы да осында. Сөздіктің басқа түрлерінде сөздер әліпби реті бойынша тізбектелсе, тезаурустық сөздіктерде сөздер мағынасы бойынша топтастырылады. Онда семантиканың парадигмалық сипатындағы оппозициялық сөздер тобын (синонимдер, антонимдер, гипонимдер, паронимдер сияқты лексика-семантикалық топтар) жүйелеу қажет. Бұл тұста сөздің тек лексикалық мағынасын беріп қоймай, оның атрибуты мен гипернимдік сипатын ашып көрсету маңызды. Сөздіктің осындай жалпы өрістерінің арасындағы мағыналық қатыстарын ашып көрсету тезаурустық талдау жүйесіне енген.

«Тезаурус деп аталған бұл термин гуманитарлық ғылымдарда тілдегі бар ұғымның негізгі семантикалық өзегі болып табылады» [1, 12]. В.Луковтың анықтамасынан тезаурус гуманитарлық ғылымдардағы, әсіресе тіл білімінде маңызды қызметте екендігін аңғаруға болады. Тезаурустың негізгі өлшем бірлігі – мағына. Қолданыстағы сөздердің лексикалық мағынасын қатып қалған қағидамен анықтау мүмкін емес. Жеке сөзге берген түсініктеме ол басқа сөздермен тіркескенде мүлде бөлек өзгеріске енуі мүмкін. Осыған сәйкес лингвистикалық тезаурустың екі негізгі сипаты айқындалған.

Біріншісі – өлі тілдердің қолданысындағы заңдылықтарды сипаттайтын анықтамалық сөздік. Онда сөздердің қолданылу ережелері, жазылу тәртібіне нұсқаулық беріледі. Бұндай ережелерді қолданыстағы сөздерге жасау мүмкін емес, себебі қазіргі қолданыста бар тілдер әлі де даму үстінде, жаңа сөздер, жаңа сөз тәртібі сияқты құрылыстары тұрақсыздыққа ұшырайды. Өлі тілдердің тіршілігі тоқтап қалғандықтан, соңғы қолданыстарына қарап, нақты тәртіпті анықтауға болады. Мұндай сөздіктер ескі жазба тілдері мен көне ескерткіш тілін оқуға арналған.

Екіншісі қолданыста бар тілдегі сөздерге мазмұн жағынан анықтама жасауға бағытталады. Онда сөздер мағыналық топтар бойынша классификацияланады да, әр топқа жатататын толық лексикалық мағынаға ие сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер талданады. Сонымен қатар әр ғылым саласына қатысты тезаурустық сөздіктердің құрамы бір-бірінен өзгешеленеді. Ал лингвистикалық ғылымдарда сөздердің сыртқы формасы басты назарға алынбай, ішкі мағынасына талдау жасалады.

Тіл біліміне осындай тезаурустық талдау жүйесінің енуі – тілдегі сөздердің мағыналық құрылымына жаңаша үнілуге мүмкіндік берді. Осы тұста тіл мен әдебиетті ұштастыру әдеби талдаудың конструкциясына өзгеше қалып енгізеді. Оның ішінде поэтологиялық немесе прозалық тезаурустардың да жеке ерекшеліктері көп.

Негізінде тезаурус, идеографиялық, синонимдік сөздіктер фасеттік құрылымдар болып табылады, сондықтан кейде бір-бірінен ажырату қиынға түседі. Сол себепті тезаурусты кейде идеография деп те атайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғылыми мақалаға Абай Құнанбайұлының 2020 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген үш томдығы, қарасөздері туралы зерттеу еңбектері, тезаурус жайында жазылған монографиялар пайдаланылды.

Абай қарасөздеріндегі мінез түрлерінің тезаурусын қарастыруда салыстырмалы талдау, жинақтау, жүйелеу, сипаттау әдістеріне сүйендік. Сипаттау әдісі мен дефинициялау арқылы Абай қарасөздеріндегі мінез түрлеріне талдау жасалды.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі көп жазбалар мен көп сөздер оларға қайта түсінік беруді қажет етеді. Міне, тезаурустың негізгі қызметі осы тұстан айқындалады. «Тезаурустың мәдени рөлі тек ойшылдар мен ғалымдар үшін емес, қарапайым адамдарға да түсінікті сөздермен ақпарат беруге бағытталған» [2,13]. Тезаурустың негізі логикалық семантикада белгілі бір нысанның ойдағы мағыналық бейнесін ашуда жатыр. Лингвистикалық талдаудың бұл түрін әдебиетте ақын-жазушылардың шығармаларындағы негізгі түйінді шешіп, мағыналық бояуларын қанықтыра түсу үшін қолданады. Әр әдеби тұлғаның шығармашылық ерекшелігі, авторлық қолданыс тілі бар. Абай қарасөздеріндегі тезаурустық сипаттың өзіндік болмысы бөлек. Оның эстетикалық таным көкжиегін оқырманға таныту үшін семантикалық өзегін – ішкі мағынасын ашып көрсету қажет. Қарасөздердегі әртүрлі сипатқа ие мәндердің ішкі құрылысын талдау үшін оларды тақырыптар бойынша жүйелеген жөн. Мысалы, «ғылым мен білім», «адам мінездері», «бала тәрбиесі», «діни көзқарас», «дүние, жаратылыс туралы философия» тағы басқаларын өзара жіктеп, тармақтарға таратуға болады. Абай сынаған адам мінездері де алуан түрлі.

Психология ғылымында мінез адамның қорғанышы ретінде анықталады: «Мінез сыртқы ортаның жеке тұлғаға деген әсеріне немесе экспрессивті қасиеттер мен субъективті іс-әрекеттерге жауап қайтаратын қорғаныс қабығы ретінде қызмет етеді» [3, 8]. Ал көркем прозадағы мінез адам баласының іс-әрекет, жағдай барысындағы моральдік көрінісі, тіпті көзқарасы деуге де болады. Классик жазушы Мұхтар Әуезов: «Абайдың адамгершілік жөніндегі моральдық өсиеттерін алсақ, олардың ішінде біздің заманға да бағасы зор шындықтары, тәрбиелік ойлары аз емес. Бұл жағы айрықша таратып, талдауды қажет етпейтін түсінікті жайлар» [4, 367], – деп ұлы ақын қарасөздеріндегі тәрбиелік, адамгершілік пәннің құндылығына күмән келтірмейді. Олай болса, жалпы адамзат баласы үшін ортақ құндылықты жоғалтпауға, дәріптеуге, сақтауға тиіспіз.

Мінез – адам болмысының сапалық өлшем бірлігі. «Ғылымды, ақылды сақтайтұған мінез деген сауыты бар. Сол мінез бұзылмасын!» [5, 92].

Қарасөздердегі бұл ұғымның жалпы лексикалық мағынасына келгенде, оның өзін екі үлкен тармаққа жіктей аламыз: «жақсы мінез», «жаман мінез». «Жаман мінез» сипатын танытатын бірнеше тезаурустық тізбекке «еріншектік», «залымдық», «кеселді жалқау», «талапсыздық», «есер кісі», «кербез», «мақтаншақтық», «надан» сияқты түсініктерді жатқызуға болады. Тезаурус сөздің семантикасы болғандықтан, оның анықтамалық мөлшеріне шектеу келтіруге болмайды. Сөздің ішкі мағынасы ашылғанша берілетін тізбектерді ажыратып алып, тиімді, үйлесімді келгенін таңдап ала аламыз. Яғни, сөздің мағыналық түсіндірмесі бір сөз, сөз тіркесі, болмаса сөйлемнен де тұруы мүмкін. Бұл сөз кескінінің ашылу тәртібі мен мөлшеріне, микродетальдарына қарай анықталады.

Талдауымыздың алғашқы сөз тізбегі ретінде Абай қарасөздерінің негізгі түйіні саналатын отыз сегізінші сөздегі «күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсеге» тоқталайық: «надандық», «еріншектік», «залымдық» [5, 118-119]. Надандықты білім-ғылымның жоқтығынан шығатын жат мінез деп түсіндіреді де, білімсіздіктен шығатын адам болмысындағы жаман кейіптерді бірнеше тармаққа жіктейді. «Орынсыз күлкі», «имансыз», «байлаусыз» сияқты адам бітімінен алшақ сапалық көрсеткіштерді осы қатарға қосады. Бұларды гиперонимдік тізбек деп қарастыруға да болады.

Абай қарасөздерінің мән-мазмұнына зер салсақ, еріншектік – барлық жаман мінез бен кесел істің бастауы. «Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады» [5, 119] – деген тезистік жолдар осыған айқын дәлел болады. «Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі – жұмысының жоқтығы» немесе

Қарыны тоқтық,

Жұмысы жоқтық

Аздырар адам баласын [6, 127].

Осылайша адам баласын аздыратын нәрсе жалқаулық, еріншектік дегенге әкеп сыйдырады. Бұл тұста қарасөздер мен өлеңдеріндегі мағыналық үйлесімді де байқауға болады.

«Адам баласының дұшпаны» саналатын залымдықты үшінші кесел мінездің бастауы дейді. Қарасөздің жалпылама мазмұн сипатына келгенде, оған «мақтан», «арсыздық», «кербездік», «өтірікші» сияқты теріс қылықтарды жатқыза аламыз. Бұл аталған жағымсыз мінездер жеке-жеке топ емес, бір-бірінен шығатын үлкен тізбек тәрізді. Еріншектіктен надандық, надандықтан залымдық. Үшеуінің арасында да байланыс тізбектері бар. Бұл тізбектер аталған мінездерден кіші, бірақ адам олардан дер кезінде бойын алшақтатып үлгермесе, адамдық қасиеті кеселге айналмақ.

«(Орынсыз) күлкі өзі бір мастық» – Абайдың орынсыз күлкі туралы танымдық сипатын көрсететін контекст. «Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі

өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил (бейқам, салақ) көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын»; «Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкімен азайтпа, орынды харекетпен азайт!» [5, 54] – екі сөйлем мазмұн-мағына жағынан мәселе-шешім ұғымын беріп тұр. Бұл жерде Абай адам баласының жаман мінезіне орынсыз күлкіні жатқызады да, одан уайым-қайғысыздықтың шығатынын айта келе, осыдан құтылатын жолды – жақсы мінезді нұсқайды. Яғни, орынсыз күлкіден құтқаратын амал – орынды әрекет. Орынсыз әрекетке қулық, тіленшілік, ұрлық деген надандықтан шығатын адами қасиеттен ада, ақылға теріс істерді жатқызады.

«Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі» [5, 55] афоризимдік контекстінің құрылысы жаман мінездің доминантты синонимдік тізбектерін бірыңғайлау арқылы жасалған. Бұл жерден бірнеше сөз бен сөз тіркестерін бөліп қарауға да болар еді, бірақ біздің қарастырып отырғанымыз жеке сөздің емес, жалпы мағынаның сипаты болғандықтан, «әмбебап фабуланың» көмегіне жүгінеміз. Сөзді, сөз тіркестерін ажыратпай, мәтін мағынасын ашамыз. Фабула тезаурустың семантикалық бөлшектерін құрауда жолнұсқаушылық, жинақтаушылық қызмет атқарады [7,169]. Яғни мысалға алып отырған тезистің негізгі қаңқасына – мағынаға атау болып тұрған номинативтік қызметтегі сөздерге салмақ сала отырып, негізгі элементтер арасындағы байланысты анықтаймыз. Сөйлемге негізгі тірек болып тұрған мінездің сапалық түрлері – бір-бірімен тең дәрежедегі бірыңғай сөйлем мүшелері. Оларға қосымша мағына үстеп тұрған екінші бөлігі – доминантты сөздер арқылы бүркемеленген толықтырушы тізбек. Мағыналық сипатының ашылуы да осы екі бөлшектің арасындағы байланысқа тәуелді. Қулық саумақ (алдау, айла), көз сүзу, тіленшілік, адам саумақ (ұрлық) – адамзат баласына жат мінез, оларды бойына мін тұтпаған жан қасиетсіз, өнерсіз хайуан бейнесімен тең екенін айтады. Сөз түйінінде құлшылық етуді, өз қайратына сеніп, еңбек етуді осы жат мінезден арылтарлық әрекет деп таниды. Айтылған жағымсыз мінездерді «надандықтың» ең үлкен гипонимдік тармақтары деу орынды. Себебі айтылған ұғымдардың түпкі мағынасы адамның жағымсыз типтерін суреттейді. Адамгершілік пен ізгілік, иманның төмендеуі осы аталған сипаттар мөлшерінде қарама-қайшылық заңдылығымен анықталады. Яғни ақылға теріс, адамгершілікке жат мінез көбейгенде ізгілік пен иман дәрежесі таразыдан төмен түседі.

«Иман» сөзінің араб тілінен аудармасы – сенім, илану, қабылдау. Ол – сенім мен адамгершілік арасындағы рухани реттеуші күш, адамшылықтың асыл қасиеті, адамдық болмыстың ең үлкені. Имансыз жақсылық та, мәдениет те, өркениет те жоқ. Хакім он үшінші сөзінде адам үшін илануға екі түрлі нәрсе керек екенін айтады. Біріншісі – яқини иман – сенген, иланған нәрсесін толық танып, білетін білім, ғылым, екіншісі – иман таклиди – сол сенімінен

ажыратпайтын беріктік. «Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек». Қарасөздердің мазмұнын анық түсінсек, иманның екі негізгі тұғыры бар: ұят пен сенім. Бұлар болмаса адамның адам атына лайық болуы қиын, «имансыздың» күйіне түседі. «Кімнің ұяты жоқ болса, иманы да жоқ деген» [5, 97]. «Ұят деген – адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді өз мойныңа салып, сөгіс қылған қысымның аты» [5, 97]. Отыз екінші сөзінде «надандықтың ұяты», «шын ұят» деп бөліп, олардың себептерін де көрсетеді. Жоғарыда айтқан «имансыздық» та осы ұят деген ұғым бойдан таса болғанда пайда болады.

Екінші айтылған сенімнің орнықты болуының негізі көңіл беріктігінде жатыр. Абай атап көрсеткен барлық жақсы мінездің бойдағы тұрақтылығы үшін де көңіл беріктігі қажет. «Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл үшін, ар үшін болсын!» [3, 92]. Байқағанымыздай, Абай адам баласының кертартпа мінездерінің қай-қайсын болмасын сынап қана қоймаған, одан арылу жолын көрсеткен. Себебі мінездің өзгеретініне сенген. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» [5, 99] деген ойын дәлел етуге болады. Дәл сол секілді байлаусыздықтан құтқаратын әрекет өзіне өзі есеп беру деп түсіндіреді. Көңіл беріктігі бұзылып, байлаусыздыққа алып келеді, оның артында «салғырттық» деген үлкен кеселді нәрсе жатыр.

Абай айтқан «күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын» төрт түрлі ой кеселінің бірі – салғырттық. Отыз екінші сөзінде «Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар (сақ бол, байқа!), жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі – құданың, екінші – халықтық, үшінші – дәулеттің, төртінші – ғибадаттың, бесінші – ақылдың, ардың – бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды» [5, 92] деп салғырттықтың ақыл кеселдерінің ішінде ең үлкені екенін ескертеді. Тұрақсыздық пен салғырттық арасындағы айырмашылық бір-ақ адым. Адамның орынды іске қызығып, бар дүниеден жақсылық таппай, ақыл сөзіне қайшы әрекетпен жүруі де осыдан. Ондай адам көптің көлеңкесінде басқан қадамынан жаңылып, дүниенің бар жақсылығынан мақрұм боларлық енжар адам күйіне түседі. «Уайымсыз салғырттық» – қамсыздық, бейқамдық. Бойындағы бар мінге еш уайымсыз қарап, «жұрт қылғанды біз де қылып жүрсек болғаны» деген селқостықтан туындайтын ой. Абайдың он алтыншы, жиырма үшінші сөздерінде келтіретін теріс қылықтар – осы салғырттықтан шығатын мінез сапасыздығы. Салғырт адам дүниенің жақсы мен жаманын, оң мен терісін ажыратуға, білім мен ғылым оқуға ұмтылмайды. Осылайша жеке көзқарастан айрылған соң, талапсыздық деген бар өнердің дұшпанын өзіне дос етеді.

«Адам баласының ең жаманы – талапсыз» [5,132]. Талапсыздықтың адам бойына енуі еріншектіктен бастау алатынын жоғарыда атап айттық. Талап –

Абай шығармаларындағы білім, өнер, ғылымға жол ашатын негізгі бастаушы, бес асыл істің бірі. Ойшыл отыз екінші сөзінде ғылым-білім үйренбекке талап қылушыларға алты шартты нұсқайды. Түпкі мағынасы талпыныс, ынта, ұмтылысқа келіп түсіндіріліп жүрген талаптың адам өміріндегі маңызы зор екенін ұғынамыз. Талаптан талапсыздыққа апаратын жол – еріншектік. Психологиялық адам күйіне келгенде бір қалыптан екінші мінез типіне өту жедел құбылыс емес. Айтпағымыз, бойға еріншектік енген соң, адам бірте-бірте ойсыз, уайымсыз болады да, талаптық тегінен алыстай-алыстай, мүлде талапсызданады. Рухани құлдырау осы талапсыздықтан басталады. Ұмтылыссыз, ынтасыздың ақылы «ұятты» қабылдамайды, «қырт мақтанның» қырын ұстап, бос әурешілікке салынады.

«Аз ба, көп пе, адам баласы біртүрлі мақтаннан аман болмағы – қиын іс» [5, 75]. Мақтанның екі түрі бар: үлкендік, мақтаншақтық. Үлкендік – жоғарыда айтылған адамгершілікке жат болмыстардан өзін зор санау, оларды бойына қорлық көру. «Бұл мінез – ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі» [5, 75]. Мақтаншақ – мақтан қуып, ел мақтаса екен деген жалған пысықтықпен күн кешкен надан. «Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес». Екеуінің арасындағы айырмашылықты «десін», «демесін» деген антоним арқылы көрсетеді де, олардың негізгі белгілерін анық ажыратып береді. Екінші айтылған мақтанның түрінен кербез кісі белгілері шығады.

«Өз дәулетінен артық киінбек, не киімі артық болмаса да, көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ – кербездің ісі» [5, 72]. Кербез парсы тілінде «жылпос, қу» дегенді білдіреді. Абай айтқан кербездіктің белгілері – «дәулетінен артық киіну», «бет-пішінің, сақал-мұртың, мүшесін, жүрісін, қас-қабағын қолдан түзеу» – жасандылық. Көңіл қуатын мастандырып, сырт келбетіндегі, әрекеті мен сөзіндегі жалған сыпайылықты арттыруды жөн санаса, соны кербез адам деп біл деген. Табиғи болмыстан алшақтап қана қоймай, оған мақтаншақтық қосылып, көкірек көзі жұмылмақ. Бірақ мұндайда көңіл қуаты масаттанғанымен, жан қуаты көгерер ме? Хакімнің негізгі ойынан туындаған бұл сұраққа «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» [5, 72]. Осыдан Абай дүниетанымындағы «ар», «ғылым», «ақыл» жан қуатының қорғаушы күштері екенін ұғынамыз.

«Бұлардың емі, Халлақына (жаратушы) махаббат, Халиқы (жаратушы) ғаламға шапқат (шапағат), қайратты, тұрлаулы, әділет ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын...» [5,119]. Бұл контекстің мағынасын ашу үшін Абайдың махаббат пен әділет туралы феномені – пәлсапалық ойларының негізгі түйінін талдауға салу қажет. Ал осы әділет пен махаббаттың негізі ғылым болуы шарт. Ақиқатты тануда, махаббатыңды нұрландырып шашатын дүниенің шындық болмысына көз жеткізетін білім, ғылымды жоғары қояды. Абай дүниетанымындағы ғылым – тек материалдық құндылықты

жоғарылатудың емес, барлық істе, кез келген бағытта дамуға апаратын ақиқат жолы. Бұл тұрасында Абай «Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды» [5, 63] деп пікірін анық айтады. Осылайша адамзатты әр нәрсенің шындық бейнесін көру үшін абстракциялық ойлаудан алшақболуға шақырады, оны көңіл беріктігімен сақтап, тұшыну керек деген байламға әкеледі: «Әрбір хақиқатқа (ақиқат) тырысып ыждағатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айырылма! Егер де ондай білгендігің өзіңді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?» [5, 92]. Абай тілімен айтқанда, алдыңғы сөз болған ғылым да, оған керек көңіл беріктігі де – бәрі де жүрек ісі, махаббат та жүректен. «Бұл ғаделет, махаббат, сезім кімде бар, ол кісі – ғалым, сол – ғақил (ақылды). Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп» [5, 133]. Махаббаттың тұрағы – жүрек, жүрекке демеу болатыны – ақыл, ақылды сақтайтын сауыт – мінез. Мінездің адам бойындағы сан құбылысын, ерекшеліктерін, оның тіршілік иесінің әрекеті арқылы сыртқы қоршаған ортаға көрінетін белгілерін Абай ғақлияларында тамыршыдай тамырын дөп басып көрсете білді.

Нәтижелер. Сөз – затты, не құбылысты таңбалаушы мағыналық-құрылымдық белгі. Қандай да бір ғылымда қолданылатын сөздіктер сөздердің таңбалық сипатын, мағынасын ашу үшін жасалады. Олар құрылымына қарай әртүрлі. Бірақ сөздердің сөздікте орналасу тәртібіне қарай оны негізгі екі түрге бөліп қарастыра аламыз:

1. Таңбалық ерекшеліктеріне байланысты;
2. Мағыналық сипатына қатысты [8, 6].

Алғашқысы – ең көп таралған түрі. Ал екіншісі, сөздің сыртқы форма, таңба ерекшеліктерін ескерместен, мағыналық топтарға жіктеуді қажет етеді. Олар ғылымда тезаурустық, идеографиялық сөздіктер деп аталады. Бұлардың басты ерекшелігі де осы – негізгі қызметті семантика атқарады. Тезаурус бастапқыда сөздік ретінде таралып жүрсе, қазіргі тіл білімінде ауқымы кеңейіп, талдау жүйесіне де тезаурустық тәсіл еніп отыр.

Әр талдау өз ерекшеліктеріне байланысты сараптаманы, сұрыптауды қажет етеді. Сол сияқты лингвистикалық талдау мен лингвистикадағы тезаурустық талдауды ұқсастырып, шатастыруға келмейді. Лингвистикалық талдауда номинативті және коммуникативті қызметі анықталған сөзді құрылымдық бөлшектерге (морфемаларға) бөліп көрсетеді. Ал көбіне тәсіл ретінде қарастырылып жүрген тезауруста құрылым есепке алынбай, сөз құрамындағы элементтердің өзара мағыналық қарым-қатынасын ашады, семантикалық талдаудың өрісі кеңейтіледі. Кейде сөз мағынасын толық ашу үшін оның түпкі шығу тегін, түрленуіндегі даму заңдылықтарын да анықтайды.

Қазіргі лингвистикалық ғылымның даму кезінде осындай ауқымды жүйеге ие талдау тәсілі сөз қазынасына жетіп, тіл байлығын көтеру үшін аса қажет.

Талдау жасалған адам мінездері өзара байланыстағы, бірінен-бірі туып, адам баласының олардан тез арылуына көнбейтінкөлеңке іспетті. Жоғарыдағы генезистік тізбекті көрсетуде тезаурустық жолды қолданудың да маңызы зор болды. Себебі тезаурустық талдауда қатқан қағида жоқ, бір ғана шарты – объект болып отырған сөздің интерпретациясын таңдап, ең жақын дефинициясына қол жеткізу. Бұл жерде Абай қарасөздеріндегі мінез түрлерін ашып көрсету үшін «жаман мінез» категориясы арқылы «жақсы мінез» сапаларын айқындадық. Абай тілі қолданысындағы сөздердің грамматикалық формасын емес, лексикалық қабаттарына үңілу арқылы негізгі өзегі болып табылатын мағынаны анықтауға тырыстық.

Зат бар жерде оның сипаты болады, сол сияқты сөздің де формасы бар: ол мейлі грамматикалық болсын, мейлі лексикалық болсын. Олардың арасындағы ерекшеліктерді анық танып, ажыратып, лексикалық мағынаның грамматикалық формаға тәуелді емес екенін жете білген жөн, ортақ белгісі – сөз. Тезаурустық тізбек құруда ескеретін қағидалар: сөздердің қолданыс аясы, байланысу тәсілдері, мағыналық ара-қатынасы, интерпретациялық жиілігі. Дәл осы лексикалық заңдылықтардың негізгі ережелерін ескере отырып, Абай қарасөздеріндегі мінез категориясына жататын лексикалық мағыналы тізбектерге логикалық талдау формасы жүргізілді. Мұнда бірігіп бір мағынаға ие болып отырған бір немесе бірнеше сөздерді ой қорытындысына салып, байланысу ерекшеліктері мен ұғымның негізгі мәніне назар аудардық. Бұл лингвистикалық ұғымдарды жалпы философиялық ұғымдармен байланыстыра жүйелеуге алып келді. Осылайша еркін формадағы тезаурустық талдау жасалды.

Қарасөздердегі адамның ерекше қасиеттері мен тұлғалық болмысын қалыптастырудағы күрделі кезеңдерін байқаймыз. Себебі «толық адам» болу жүректегі нұрдың жарығы шашырап, қоршаған ортаға көкірек көзімен қарағанда ғана мүмкін. Ол үшін бар жамандық, кесел атаулыдан ада, сау ақыл мен салауатты денені шынықтыру қажет.

Қорытынды. Тезаурус – лингвистикалық ғылымда интегралдандырылған сөздердің аналогы. Тіл білімінде оның маңызды құрылым болуы да мағыналық қатынастардың айрықша байланысын анық көрсетуінде жатыр. Оның қазіргі талдау жүйесіне енуі кез келген мәтіннің жалпы мазмұны мен сөздер арасындағы семантикалық парадигманың үйлесімін толықтануға мүмкіндік берді. Әсіресе мәтінтануда айрықша орынға ие. Адам болмысы, мінезі күрделі психологиялық қабаттардан тұрады. Абай қарасөздеріндегі негізгі объект те адам, адам мінезі, психологиясы мен әрекеті болып табылады. Сондықтан барлық қарасөздеріне ортақ кейіпкер адам деп сеніммен айтуға болады. Ал «Кейіпкер болмысын даралайтын түрлі бейнелеулер тізбесін анықтауда тезаурус қатарын түзу маңызды» [9, 97]. Біздің нысан ретінде алып отырған

Абай қарасөздеріндегі мінез түрлерінің тезаурустық сипатының аспектілері арасындағы байланыс тізбегін көрсетуде, алдымен жаман мінез категориясының бірнеше тізбегі таңдап алынды. Олар тек сөз ғана емес, сөз тіркестері мен афоризмдер, сөйлемдерден де тұрады. Бұл жерде мағынаның тұтастығын сақтау ережелері есепке алынды.

Адамның жаны мен тәні арасындағы негізгі байланыс – мінез. Ол – адам болмысының, бар табиғатының деңгейлік, сапалық көрсеткіші. «Адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын анықтайтын негізгі фактор – оның дүниетанымы. «Кім шынайы?» факторында тәрбиеленген адамның жоғары рухани деңгейінің артықшылықтары «Мен неге осы уақытта дүниеге келдім?», «Менің өмірімнің мәні неде?», «Менің өмірім ар мен адамгершілік талаптарына сәйкес келе ме, жоқ па?» [10, 1500], – деген сұрақтарға жауап бере алғанда ғана анықталады. Сондықтан, Абай қарасөздеріндегі адам психологиясы, жалпыадамзаттық мінез сипаттары туралы феномендері философияда маңызды орынға ие. Адам үшін жан қуаты болып табылатын жақсы мінез бен құлдырауға себеп бола алатын жаман мінез түрлері арасында қандай да бір байланыстың бары анық.

Хакім сынаған жағымсыз мінезді жақсы қасиеттермен жойып, түзеуге болатынына адамзат баласын әбден сендіргісі келді. «Ол қазақты жамандаған жоқ, жаман мінезін сынады. Қазір жақсылы-жаманды біліміміз болса да мінезіміз сол қалпы. Бүгінгі барлық проблема – мінезімізден; әділетсіздік, ұрлық, парақорлық, шенқұмарлық, жандайшаптық, жағымпаздық, қатыгездік, қиянатшылдық, сатқындық, өтірікшілік, мал шашпақ, надандық, өзімшілдік» [11, 56]. Ал ұлы ақын халыққа ес кіріп, бар жамандық атаулының, керексіз мінездің ескіретініне үміттенді. Жан қуатын арттырып, нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүректі бойына жинаған ұрпақты аңсады.

Әдебиеттер

1. Вал.Луков, Вл.Луков. Тезаурусы субъектная организация гуманитарного знания. – Москва: изд. Национального института бизнеса, 2008. – 785 с.

2. Тезаурусы и проблемы культуры: III Академические чтения памяти Владимира Андреевича Лукова: доклады и материалы Общероссийской (национальной) научной конференции (с международным участием), прошедшей в Московском гуманитарном университете 4 апреля 2019 г. /редкол.: Вал.А.Луков (отв.ред.), Н.В.Захаров, А.В.Костина, Т.Ф.Кузнецова, Ч.К.Ламажаа, В.П.Трыков. – М.: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2019. – 401 с.

3. Психология характера: учебное пособие / Алтайский государственный университет; сост.: М.В.Шамардина, И.А.Ральникова, Е.А.Петухова. – Барнаул: АлтГУ, 2020. – 1 CD-R (2,6 Мб). – Систем. требования: Intel Pentium 1,6 GHz и более; 512 Мб (RAM); Microsoft Windows 7 и выше; Adobe Reader. – Загл. с титул. экрана. – Текст: электронный.

4. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 35-том: Мақалалар, зерттеулер. 1956-1957. – 416 б.

5. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 528 б.
6. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 640 б.
7. Караулов Ю.Н Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – Москва: изд. «Наука», 1981. – 367 с.
8. Марковкин В.В. Идеографические словари. – изд. Московского университета, 1970. – 71 с.
9. Аймұхамбет Ж.Ә. Абай поэзиясындағы «мәңгілік бейнені» тезаурустық талдау // «Keruen», 2022, №1
10. Sultangaliyeva O.K., Erdembekov B.A., Soylemez O. The relationship of national character and ethnocultural worldview in modern kazakh poetry // Opcion, Ano 36, Especial No.26 (2020): 1497-1513 ISSN 1012-1587/ ISSNе: 2477-9385
11. Ыбырай С. Жарым адамнан – толық адамға. – Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. – 254 б.

А.С. ЕСПЕНБЕТОВ, Б.А.ЕРДЕМБЕКОВ, А.Т.СМАГУЛОВА

Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

ТЕЗАУРУСНЫЙ АНАЛИЗ ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА В «СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ» АБАЯ

Аннотация. В статье на основе сравнительного метода путем тезаурусного подхода рассматривается тип характера человека в «Словах назидания» Абая Кунанбаева. Произведения великого поэта, народного просветителя Абая – это неоспоримая сокровищница казахской литературы. Современный читатель может испытывать определенные трудности в осмыслении и понимании глубинных размышлений Абая. Порой язык Абая сложен и непонятен. Казахский просветитель, ученый-лингвист Ахмет Байтурсынулы неслучайно подчеркивал необходимость более внимательного прочтения произведений казахского классика для изучения его мировоззрения, философских основ жизни казахского народа. Для этого необходимо понять основное ядро творчества Абая Кунанбаева, особенности и детали его поэтики.

В связи с вышеизложенным считаем необходимым скрупулезное изучение тезауруса «Слов назидания» Абая, поскольку именно тезаурус является наиболее ярким отражением лексической системы художника, а вместе с тем и системы жизненных ценностей, выражающихся в отношениях человека к природе, труду, миру и пр. Авторами статьи последовательно рассмотрены синонимические, антонимические, гиперонимические и другие языковые признаки текста. В статье использованы как теоретический, так и практический пути анализа. В ходе тезаурусного анализа «Слов назидания» Абая выявляются различные аспекты характера человека, позволяющего

говорить, прежде всего, о многогранности таланта самого художника.

Ключевые слова: литературоведение, «Слова назидания», тезаурус, характер, концепт, контекст, семантика, квинтэссенция.

A.S.YESPENBETOV, B.A.YERDEMBEKOV, A.T.SMAGULOVA

«Shakarim University of Semey» Semey, Kazakhstan.

THESAURUS OF HUMAN CHARACTER IN ABAI'S «THE BOOK OF WORDS»

Abstract. The article examines the type of human character in Abai's «The Book of Words» on the basis of the comparative method by the thesaurus approach. Abai's works are an indisputable treasury of Kazakh literature. However, sometimes a modern reader may experience certain difficulties in comprehending and understanding Abai's deep thoughts. Yes, indeed, sometimes the language of Abai is complicated and incomprehensible. Perhaps it is no coincidence that Akhmet Baitursynuly emphasized the need for a more careful reading of the works of the Kazakh classic, studying his worldview. To do this, first of all, it is necessary to understand the main core of Abai's creativity, the features of his poetics.

In connection with the above, we consider it necessary to thoroughly study the thesaurus of Abai's «The Book of Words», since it is the thesaurus that is the most vivid reflection of the artist's lexical system. Therefore, the authors of the article consistently considered synonymic, antonymic, hyponymic and other linguistic features of the text. The article uses both theoretical and practical ways of analysis. During the thesaurus analysis of Abai's «The Book of Words», various aspects of a person's character are revealed, which allows us to speak primarily about the diversity of the artist's talent.

Keywords: literary criticism, «The Book of Words», thesaurus, character, concept, context, semantics, quintessence.

References

1. Val.Lukov, VI.Lukov. Thesauruses are the subject organization of humanitarian knowledge. – Moscow: ed. National Institute of Business, 2008. – 785 p.
2. Thesauri and problems of culture: III Academic readings in memory of Vladimir Andreevich Lukov: reports and materials of the All-Russian (national) scientific conference (with international participation), held at the Moscow University for the Humanities on April 4, 2019 / editorial board: Val.A. Lukov (ed.), N.V.Zakharov, A.V.Kostina, T.F.Kuznetsova, Ch.K.Lamazhaa, V.P.Trykov. – M.: Publishing House of Moscow. humanit. un-ta, 2019. - 401 p.
3. Psychology of character: textbook / Altai State University; compiled by: M.V. Shamardina, I.A. Ralnikova, E.A. Petukhova. - Barnaul: AltGU, 2020. - 1 CD-R (2.6 Mb). – System. requirements: Intel Pentium 1.6 GHz or more; 512 MB (RAM); Microsoft Windows 7 and above; Adobe Reader. - Zagl. with title. screen. – Text: electronic.

4. Auezov M. Complete fifty-volume collected works. – Almaty: «Daur», «Zhibek Zholy», Volume 35: Articles, studies. 1956-1957. – 416 p.
5. Abai. A complete collection of academic issues. In three volumes. Volume 2. – Almaty: «Zhazushy» Publishing House. 2020. – 528 p.
6. Abai. A complete collection of academic issues. In three volumes. Volume 1. – Almaty: «Zhazushy» Publishing House. . 2020. – 640 P.
7. Karaulov Y.N. Linguistic construction and thesaurus of the literary language. – Moscow: ed. «Nauka», 1981. – 367 p.
8. Markovkin V.V. Ideographic dictionaries. – ed. Moscow University, 1970. – 71 p.
9. Aimukhambet Zh.A. Thesaurus Analysis of «Eternal Image» in Abay’s Poetry // «Keruen», 2022, №1
10. Sultangaliyeva O.K., Erdembekov B.A., Soylemez O. The relationship of national character and ethnocultural worldview in modern kazakh poetry // Opcion, Ano 36, Especial No.26 (2020): 1497-1513 ISSN 1012-1587/ ISSNе: 2477-9385
11. Iybrai S. From an inferior person to a moral person. – Nur-Sultan: L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2020. – 254 p.

Авторлар жайлы мәлімет:

Еспенбетов Арап Сләмұлы – филология ғылымдарының докторы, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің профессоры, Семей, Қазақстан.

Еспенбетов Арап Слямович – доктор филологических наук, профессор Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Arap Yespenbetov – Doctor of Philological Sciences, Professor, «Shakarim University of Semey», Semey, Kazakhstan.

Ердембеков Бауыржан Аманкелдіұлы – филология ғылымдарының докторы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің профессоры профессоры, Семей, Қазақстан.

Ердембеков Бауржан Амангельдыевич – доктор филологических наук, профессор Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Baurzhan Yerdembekov – Doctor of Philological Sciences, Professor of NCJSC «Shakarim University of Semey», Semey, Republic of Kazakhstan.

Смагулова Ақмарал Төлеуғазықызы – филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің жетекші ғылыми қызметкері, Семей, Қазақстан.

Смагулова Акмарал Тулеугазиновна – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Akmara Smagulova – candidate of philological sciences, leading researcher of the research, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan.